

СТАЛІНСЬКА ДИКТАТУРА В ПЕРІОД ДРУГОГО КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ (1929–1938 рр.)

У 1920-х рр. не було більшого друга українців, ніж Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. Проте у 1930-х рр. республіка, яка чинила найбільш упертий опір комуністичним перетворенням, що відновилися, являла собою грізну небезпеку для влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму — превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до його смерті. Пік репресій припав на період створення комуністичного ладу.

Російські історики здебільшого уникають дослідження тем, пов'язаних з національним виміром репресій. Надто часто в публіцистиці колишніх союзних республік відповідальність за репресії покладається на абстрактну Росію. Однак відсутність в СРСР громадянського суспільства, цілковита політична і економічна безпорадність мільйонних мас населення, стиснутих сталевими обручами комуністичної диктатури, знімає вину з країни і народу.

Разом з тим не варто пояснювати репресії тільки особистими рисами генерального секретаря ЦК ВКП(б). Терор був постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. Його першопричина корінилася у необхідності реалізації комуністичної доктрини, яка суперечила життєвим інтересам більшості населення, хоч була зовнішньою причиною для багатьох. Свою ефемерну приналежність вона не втратила й досі.

Мало хто задумувався над природою влади в руках у Й. Сталіна. Ця влада аніскільки не походила на монархічну. Йдеться не про обсяг. У Сталіна обсяг влади був непорівнянно більшим, ніж у монархів, хоча б внаслідок наявності новітніх технічних засобів для реалізації своєї волі.

Сталінська диктатура була персоналізованою диктатурою жорстко централізованої партійної організації, яка (організація) вросла в народну товщу і одночасно підмінила собою державу. Тобто вона мала принципово іншу природу, ніж знані людством форми диктаторської влади. На відміну від монархічної влади, вона була безособистісною. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи її заперечувалися досягнутим у ХХ ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було переписати, церкву знищити, а інші суспільні організації опанувати зсередини. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство у комуністичному морозильнику.

Державні інститути імперії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утверджувала імпе-

рію самим фактом свого існування. Навпаки, радянська державність була запереченням імперської. Вона виникла на гребені революційної хвилі, яка знищила імперію. Революція надала їй народний характер.

Сповнені благородних намірів революціонери побудували не народну демократію, а олігархічний устрій, який підім'яв під себе суспільство. Поява диктаторського режиму була історично неминучою в умовах комуністичної революції. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва позбавила суспільство природної самоорганізації.

Нервовим центром такого суспільства стала комуністична партія, яка за допомогою створених нею різноманітних організацій підмінила собою всі попередні суспільні структури. Політична влада зосередилася у керівному органі монополюючої партії, який взяв на себе відповідальність за функціонування всіх сфер суспільного життя. Структура режиму, який називав себе диктатурою пролетаріату, або радянською владою, була олігархічною.

Олігархами стали вожді і вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва — політбюро. В.Ленін вбачав у політбюро ЦК колегію, в якій вожді визначатимуть все і вся. Він встановив непарний чисельний склад цього органу, щоб в процесі обговорення проблем могла виявитися панівна думка.

Після смерті свого засновника ця владна конструкція показала свою нестабільність, як будь-який інший олігархічний інструмент. Виявлення панівної думки в процесі вільного обговорення є ознакою демократії, а не диктатури. Політбюро ЦК було знярядям диктатури, і в ньому розгорнулася тривала боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй ідеологічне забарвлення і благородний політичний зміст. Переможець, однак, завжди діяв однаково: усував чергового суперника і заповнював вакансію в політбюро ЦК людиною з свого найближчого оточення.

Переможцем завжди виявлявся Сталін. Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він вбачав суперників або конкурентів. Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання впливу Сталіна в державі, партії і безпосередньо у політбюро ЦК. Разом з тим вістря диктатури все більше звужувалося, аж поки вся влада не зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму ту стабільність, якої він потребував для завершення розпочатих В. Ленінінм соціально-економічних перетворень. У 1929 р. ніхто більше не оспорював дій Сталіна у політбюро ЦК. Цей орган влади складався або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця, або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою.

Злам непу і перемога над «правим ухилом» в політбюро ЦК (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М. Бухаріна і Й. Сталіна припинився саме через те, що сталініці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В. Ленінінм у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р.

комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін обгрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломіцні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»¹. Керована новим вождем, партія поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий обмін між містом і селом.

Вивчаючи механізми сталінської диктатури, не можна обмежитися заявою про те, що політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б) в ті часи, коли не працював партійний з'їзд і не відбувалося засідань членів Центрального комітету в їх повному складі (пленумів). Політбюро ЦК не існувало як самостійний політичний інститут, хоча було ним в реальній дійсності. Його доцільно позначати словосполученням з чотирьох слів — політичне бюро Центрального комітету. Ці слова дозволяється скорочувати і передавати у вигляді абрєвіатури, але жодного з них не варто оминати, якщо ми прагнемо знайти властиве місце для цього органу в системі влади, яка маскувалася під виглядом «диктатури пролетаріату». Якщо Президія ВЦВК та її український аналог — Президія ВУЦВК мали самостійні функції, відмінні від функцій ВЦВК і ВУЦВК, то політбюро ЦК ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У були точними копіями у кількісно зменшеному вигляді відповідних Центральных комітетів. Вони приймали рішення від імені Центральных комітетів, а самі комітети в процесі прийняття рішень були лише дискусійно-штампувальними органами. Інша річ, що реалізація цих рішень завжди здійснювалася не тільки апаратним шляхом, а й через систему важелів («передавальних пасів»). Найближчим до реального осередку влади важелем якраз і був Центральний комітет, хоч за статутом він вважався не «передавальним пасом», а органом, в якому зосереджувалася вся повнота влади між з'їздами партії.

Ким були члени Центрального комітету, які контролювали всі апаратні структури і реалізували рішення, що приймалися від їх імені вузьким колом політичних олігархів? Мова йде в першу чергу не про прізвища, а про посади. Посади займали харизматичні або безталанні особи, одні з них могли прискорювати реалізацію прийнятих рішень, а інші — провалювати їх. Однак від конкретної людини за межами максимально зацентралізованої влади залежало не так багато. Не випадково посади в системі влади і люди, які їх займали, передаються одним поняттям: номенклатура.

Сукупність членів Центрального комітету ВКП(б) являла собою найвищу ланку в системі влади, але реально — тільки за межами політбюро ЦК. Під час сталінського штурму 30-х рр. відбулися три партійних з'їзди, кожний з яких під керівництвом політбюро ЦК та його апаратних підрозділів формував корпус членів ЦК, виходячи не з прізвищ тих або інших делегатів, а з посад, які мусили бути представлені в Центральному комітеті. Звичайно, спостерігалися виключення з цього залізного правила, коли членом ЦК ставала людина безвідносно до посади. Вимагалось, наприклад, аби членом ЦК, обраного після XVI з'їзду

ВКП(б), стала дружина В. Леніна Н. Крупська, незважаючи на її активну участь в опозиції генсеку, організованій Г. Зінов'євим та Л. Каменєвим і всупереч своїй мізерній посаді — заступника наркома освіти РСФРР. Вимагалось, аби статус члена ЦК не оминув І. Орахелашвілі, який під час роботи XVI з'їзду тимчасово залишався без посади. Він уже перестав бути першим секретарем Закавказького крайкому ВКП(б), але ще не встиг одержати посаду голови РНК ЗСФРР. Тому у списку членів новообраного ЦК ВКП(б) він фігурував з екзотичною посадою: член редколегії газети «Правда». Такі виключення лише підтверджували правило: членами ЦК ВКП(б) обиралися носії посад, що були ключовими у вертикалях влади, які в 30-х рр. вибудовувалися сталінською командою.

Динаміку посадового зрізу членів ЦК ВКП(б) представлено в табл. 1. Вона показує, як формувалася й видозмінювалася система влади під час трьох партійних з'їздів — XVI (липень 1930 р.), XVII (лютий 1934 р.) і XVIII (березень 1939 р.).

Таблиця 1

Посадовий зріз складу ЦК ВКП(б)

№	Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
I	Партійна вертикаль влади			
1.	Центральний партійний апарат	9	6	7
2.	Керівний склад Комінтерну	3	3	1
3.	Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	14	18	12
4.	Секретарі компартій союзних республік	2	3	6
II	Радянська вертикаль влади			
1.	Центральний радянський апарат	3	4	2
2.	Керівники армії	1	2	4
3.	Союзні наркоми або їх заступники	7	15	21
4.	Представники інших союзних відомств	13	5	2
5.	Голови урядів союзних республік або їх заступники	3	3	2
6.	Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. — президій Верховних рад	1	1	2
7.	Наркоми союзних республік або їх заступники	5	3	1
8.	Керівники профспілок	4	3	2
III	Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади	6	4	10
IV	Всього посад	71	71	71

Розраховано за даними: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. М., 2005. — С. 17–25.

Графа таблиці «Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади» має по три посади в обох вертикалях у 1930 р. та сім партійних і три радянських — у 1939 р. (за умови, якщо ми керівні посади в органах державної безпеки врахуємо у партійній вертикалі всупереч їх офіційному перебуванню серед радянських органів влади). Отже, за 30-ті рр. реальна кількість партійних посад у складі ЦК ВКП(б) зросла з 31 до 33, а кількість радянських посад — скоротилася з 40 до 38.

Найбільш численною групою членів ЦК в партійній вертикалі влади були перші секретарі обкомів, крайкомів і окружкомів партії: 14 в 1930 р. і 12 в 1939 р. Менш вагомні територіальні парторганізації були представлені кандидатами у члени ЦК.

Керівники компартій союзних республік здебільшого не входили до складу ЦК ВКП(б). У 1930 р. в ЦК були представлені лише секретарі ЦК КП(б)У, причому одночасно двома функціонерами, і Закавказький крайком ВКП(б). У 1939 р. в ЦК ВКП(б) увійшли також представники чотирьох інших республік — Азербайджану, Білорусії, Казахстану і Узбекистану. Російська Федерація була представлена, як уже вказувалося, численною групою партійних керівників областей і країв, які безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному центру.

Найбільшу групу функціонерів у радянській частині ЦК ВКП(б) становили члени уряду СРСР — наркоми та їх заступники, представники інших союзних відомств: 20 в 1930 р. і 23 в 1939 р. Величезна перевага у 1930 р. представників союзних відомств над керівним складом наркоматів пояснюється особливостями побудови органів управління. Наприкінці розглядуваного десятиріччя наркомати стали вузькоспеціалізованими, тоді як на початку 30-х рр. функціонував «наркомат наркоматів» у вигляді Вищої ради народного господарства, яку очолив В. Куйбишев. Членами ЦК були три його заступники (І. Косіор, С. Лобов і М. Томський), а також два члени президії ВРНГ (М. Комаров і Г. Ломов) та засланий в цей наркомат на посаду начальника науково-технічного сектора М. Бухарін.

У радянській частині ЦК ВКП(б) були представлені керівники вищих органів тільки двох республік — РРФСР і УРСР. У 1939 р. це були голови президій Верховних рад О. Бадаєв і Л. Корнієць, а також голови урядів В. Вахрушев і Д. Коротченко. Політичні фігури союзного рівня теж були представлені у 1939 р. в цій частині Центрального комітету лише двома особами — головою РНК СРСР В. Молотовим і головою Президії Верховної Ради СРСР М. Калініним.

Якщо в партійній вертикалі влади найбільш численною групою цекістів були керівники територіальних партійних комітетів, то в радянській вертикалі відповідні їм за рангом керівники не мали взагалі представництва. У 1930 р. виключення було зроблено тільки для радянських керівників обох «червоних столиць» — голови виконкому Ленінградської міськради І. Кодацького і голови виконкому Мособлради К. Уханова. У 1939 р. в ЦК ВКП(б) входив голова виконкому Мособлради О. Єфремов.

Окрема мова — про представництво РСЧА. У 1930 р. армія була представлена лише наркомвоєнмором та головою РВР СРСР К. Ворошиловим (він врахований у табл. 1 серед союзних наркомів) і начальником Політуправління РСЧА Я. Гамарником. Напередодні Другої світової війни членами ЦК ВКП(б) стали дев'ятеро військових: нарком оборони СРСР К. Ворошилов, його заступники Г. Кулик, Л. Мехліс і Є. Щаденко, заступник наркома Військово-морського флоту СРСР М. Кузнецов (всі вони враховані в графі союзних наркомів або їх заступників), а також командуючі військами Московського військового округу С. Будьонний і Київського військового округу С. Тимошенко, командуючий Далекосхідною армією Г. Штерн, начальник політуправління Білоруського особливого військового округу І. Рогов.

Від XVI партз'їзду посада голови органів безпеки гарантувала членство в ЦК ВКП(б). У 1939 р. членами вищого партійного органу стали нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і начальник ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулов. Тоді ж до вищого партійного керівництва увійшли директор Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б) М. Мітін, секретар правління Спілки письменників СРСР О. Фадєєв, Прокурор СРСР А. Вишинський, член Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) О. Ярославський, секретар партколегії КПК М. Шкірятов, заступник голови Комісії радянського контролю при РНК СРСР Р. Землячка.

Від XVII партз'їзду в переліку посад, які давали підстави для членства в ЦК ВКП(б), з'явився керівник союзного комсомолу. У 1934 р. це був генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарев, а в 1939 р. — перший секретар ЦК М. Михайлов.

Персональний склад членів ЦК ВКП(б) у 1934 р. мало змінився порівняно з 1930 р.: були переобрані 49 вищих функціонерів з 71 (69%). Інша ситуація склалася в 1939 р.: тоді було переобрано тільки 16 функціонерів з 71 (22,5%). Якщо виключити з цієї невеликої кількості тих, хто став після XVIII партз'їзду членом політбюро ЦК ВКП(б), то одержимо зовсім короткий список переобраних: А. Бадаєв, Л. Берія, М. Каганович, М. Литвинов, Д. Мануїльський, К. Ніколаєва, М. Шверник.

Проаналізуємо більш детально представництво керівних осіб УСРР–УРСР в посадовій структурі ЦК ВКП(б) у 30-ті рр. (табл. 2). На початку 20-х рр. Україна була представлена в ЦК РКП(б) чотирма керівниками (в 1922 р. — Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар). В 1930 р. кількість їх збільшилася до шести, а в 1939 р. — до семи, хоч загальна кількість членів ЦК збільшилася в 2,6 рази.

ЦК ВКП(б) формувався як синкліт керівників найбільш важливих союзних відомств і територіальних парткомів. Отже, наявність в ньому секретарів компартій союзних республік, а також голів їх законодавчих та виконавчих структур була нормою, а керівників всіх інших структур — аномалією. Важливо відзначити, що керівники ЦК КП(б)У у кожному новоствореному складі ЦК ВКП(б) були представлені двома особами — першим і другим секретарями.

Представництво радянської України в посадовій структурі ЦК ВКП(б)²

Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	М. Чуvirін	М. Хатаєвич	С. Задіонченко П. Любавін
Секретарі компартій союзних республік	С. Косіор П. Постишев	П. Постишев С. Косіор	М. Хрущов М. Бурмистенко
Голови урядів союзних республік або їх заступники	В. Чубар	В. Чубар	Д. Коротченко
Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. — президентів Верховних рад	Г. Петровський	Г. Петровський	Л. Корнієць
Наркоми союзних республік або їх заступники	М. Скрипник	-	-
Керівники армії	-	Й. Якір	С. Тимошенко
Керівники профспілок	-	М. Чуvirін	-

У 1930 р. підбір складу ЦК ВКП(б) ще не був таким забюрократизованим. Пізніше членство в політбюро ЦК більш строго пов'язувалося з посадою, яку займав той або інший керівник. Якщо відділяти керівні союзні структури в радянській вертикалі влади від російських, то кількість російських керівників у складі Центрального комітету (А. Бубнов, Н. Крупська, М. Кубяк, Д. Лебедь, К. Стриєвський, С. Сирцов) виявляється порівнянною з українськими керівниками. А відділяти потрібно, тому що суперництво між російськими і союзними структурами час від часу проявлялося, незважаючи на всі спроби Кремля придушити його (навіть терористичними засобами).

У 1939 р. з посадової номенклатури ЦК ВКП(б) випала така категорія керівників, як наркоми союзних республік або їх заступники. Натомість в члени союзного ЦК були введені перші секретарі Дніпропетровського і Сталінського обкомів КП(б)У. Це засвідчувало, що Кремль мав намір контролювати найбільш важливі в оборонному відношенні області УРСР не тільки опосередковано, тобто через ЦК КП(б)У, але й безпосередньо.

Переходимо до розгляду табл. 3, яка демонструє динаміку змін у персональному складі політбюро ЦК ВКП(б) між XVI партз'їздом (липень 1930 р.) і XVIII партз'їздом (березень 1939 р.). Після прізвища вказано вік члена політбюро ЦК, а в дужках — стаж його перебування у цьому органі влади.

Сталінська команда вищих функціонерів почала формуватися після перемоги генсека над Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим на XIV партз'їзді. Обраний цим з'їздом Центральний комітет 1 січня 1926 р. перевів Л. Каменєва з членів у кандидати в члени політбюро ЦК і збільшив кількісний склад цього органу влади с семи до дев'яти осіб. Дві вакансії були заповнені найближчими співробітниками Сталіна К. Ворошиловим і В. Молотовим. Членом політбюро ЦК

став також М. Калінін, який скнів у кандидатах шість років, незважаючи на свій статус найвищої за Конституцією СРСР посадової особи. Після перемоги Сталіна над об'єднаною опозицією Г. Зінов'єв був виведений з політбюро ЦК у липні, а Л. Троцький — у жовтні 1926 р. На одну з вакансій (друга лишилася незаповненою) був обраний нарком шляхів сполучення і заступник голови РНК СРСР Я. Рудзутак, який до 1924 р. працював разом з генсеком в секретаріаті ЦК РКП(б). Після того, як перемогу Сталіна над об'єднаною опозицією підтвердив XV з'їзд ВКП(б), незаповнену вакансію зайняв один з найближчих співробітників генсека, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев.

Таблиця 3

Склад політбюро ЦК КПРС в 1930–1939 рр.³

1930 рік	1939 рік
Прізвище, вік, стаж	Прізвище, вік, стаж
1. Й. Сталін, 51 (12)	1. Й. Сталін, 60 (21)
2. К. Ворошилов, 49 (6)	2. К. Ворошилов, 58 (15)
3. М. Калінін, 55 (12)	3. М. Калінін, 64 (15)
4. В. Молотов, 40 (6)	4. В. Молотов, 49 (15)
5. Я. Рудзутак, 43 (5)	5. Л. Каганович, 46 (10)
6. В. Куйбишев, 47 (4)	6. А. Андрєєв, 44 (8)
7. Л. Каганович, 37(1)	7. А. Мікоян, 44 (5)
8. С. Кіров, 44(1)	8. А. Жданов, 43 (1)
9. С. Косіор, 41(1)	9. М. Хрущов, 45 (1)
10. Г. Орджонікідзе, 44(1)	

В 1929 р. позбулися своїх посад вожді «правого ухилу» М. Бухарін і М. Томський. Після перемоги над ними Й. Сталін став повновладним господарем в політбюро ЦК. Партз'їзди 1930-х рр. займалися тільки питаннями, вже розв'язаними у вузькому колі тих, хто гуртувався навколо генсека. За з'їздом, який вважався вищим органом партії, залишалось тільки одне суверенне право: вибори членів ЦК таємним голосуванням. Ці вибори готувало оргбюро ЦК попереднього складу, яке прагнуло виключити елемент випадковості. Але процедура таємного голосування не змінювалася. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів всю систему сконструйованої Ленінієм влади.

Центральний комітет ВКП(б) у повному складі був парадним органом. Його пленуми ретельно готувалися і тому були позбавлені випадковостей. Повнота влади, якою ЦК формально володів у період між з'їздами ВКП(б), зосереджувалася насправді у виконавчих органах ЦК — політбюро, оргбюро і секретаріаті. Вважалося, що ці органи формуються заново після кожного партійного з'їзду. Проте варто придивитися до процедури виборів, відображеної у стенограмах пленумів ЦК.

Перший пленум ЦК, обраного XVI партійним з'їздом, проходив під головуванням М. Калініна 13 липня 1930 р. Головуючий поставив на пропозицію В. Молотова у порядок денний питання про вибори виконавчих органів ЦК. Конкретні пропозиції було доручено «озвучити» керівникові Уральського партійного комітету І. Кабакову. Спочатку присутні без обговорення погодилися з кількісним складом політбюро (10 членів, 5 кандидатів). Далі Кабаков зачитав персональний склад політбюро ЦК, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад насправді пропонує не Кабаков, а хтось інший, але про це вголос не говорилося. Члени ЦК затвердили зачитаний список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Списком затвердили також кандидатів у члени політбюро ЦК, членів секретаріату і оргбюро.

Потім члени ЦК перейшли до «виборів» генерального секретаря ЦК. Процедура звалася до коротенької репліки Кабакова: «Генеральним секретарем тов. Сталіна? (Голоси: Ясно)». Далі в гру вступив головууючий: «Хто за, прошу підняти руки. Прошу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти? Нема. Прийнято одногосно».

Вся процедура виборів виконавчих органів ЦК зайняла кілька хвилин. Варто зазначити, що інших питань у порядку денному першого післяз'їздивського пленуму ЦК не було⁴.

Обраний XVI з'їздом Центральний комітет підтвердив повноваження тих членів політбюро з попереднього складу ЦК, які не «випали» з вищого партійного керівництва в період між з'їздами. Були підтверджені й повноваження О. Рикова, бо він ще виконував функції голови РНК і голови РПО СРСР.

Улітку 1930 р. в політбюро не залишалось суперників генсека. Зломленого О. Рикова вже не вважали противником. Термін його перебування на вершині влади добігав кінця. Під час заповнення вакансій у Сталіна вперше створилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, виходячи із затвердженого кількісного складу політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму поплічнику Л. Кагановичу. Місце, яке тимчасово займав О. Риков, він мав намір віддати іншій близькій собі людині — Г. Орджонікідзе (це було зроблено в грудні 1930 р.). Дві вакансії Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони були передані керівникам найбільших регіональних партійних організацій — генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і першому секретарю Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) С. Кірову. Отже, з 1930 р. почав діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників.

Наприкінці 1930 р. Сталін здійснив важливі зміни у керівництві, які підбивали підсумок його боротьбі за владу над партією і державою. Суть і аргументацію змін подано у листі Сталіна до Молотова від 22 вересня 1930 р.:

«В'ячеславе!

Мені здається, що треба до осені розв'язати остаточно питання про радянську верхівку. Це буде разом з тим розв'язанням питання про керівництво взагалі, тому що партійне і радянське переплетені, невіддільні одне від другого. Моя думка щодо цього:

а) треба звільнити Рикова і Шмідта* і розігнати весь їх бюрократично-консультантський секретарський апарат;

б) тобі доведеться замінити Рикова на посаді голови РНК і голови РПО. Це необхідно. Інакше — розрив між радянським і партійним керівництвом. За такої комбінації ми будемо мати повну єдність радянської і партійної верхівок, що безсумнівно подвоїть наші сили»⁵.

Цю комбінацію Сталін здійснив у грудні 1930 р.

За 10 років склад політбюро ЦК оновився наполовину: з нього випало п'ятеро членів. Лише Я. Рудзутак припинив членство за статутними вимогами: в лютому 1934 р. його обрали головою ЦКК ВКП(б) й відповідно призначили на посаду наркома РСІ. Інші чотири випадіння були викликані трагічними обставинами: вбивством С. Кірова в грудні 1934 р., смертю В. Куйбишева в січні 1935 р., самогубством Г. Орджонікідзе в лютому 1937 р., арештом у травні 1938 р. з наступним розстрілом С. Косіора. На місце, звільнене Я. Рудзутаком, лютневий (1932 р.) пленум ЦК поставив А. Андреєва. В лютому 1935 р. членом політбюро ЦК став А. Мікоян. Нарешті, обраний XVIII з'їздом Центральний комітет заповнив вільні вакансії в політбюро кандидатурами А. Жданова і М. Хрущова.

Як були представлені в політбюро ЦК ВКП(б) керівники КП(б)У? Перше «проникнення» здійснив Г. Петровський, обраний кандидатом в члени політбюро ЦК 1 січня 1926 р. Л. Каганович став кандидатом в липні, а В. Чубар — в листопаді цього року.

У липні 1928 р. Й. Сталін забрав з України Л. Кагановича і надіслав в якості генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Той з 1926 р. працював разом з всесоюзним генсеком в секретаріаті і оргбюро ЦК ВКП(б) і з грудня 1927 р. вже був кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б). Якраз він і став на XVI партз'їзді першим і єдиним у 30-х рр. представником України в політбюро ЦК ВКП(б). В. Чубар був обраний членом політбюро ЦК тільки в 1935 р., коли він уже працював в Москві. Г. Петровський залишався кандидатом впродовж 13 років, аж до кінця політичної кар'єри.

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК за міжвоєнний період показані в табл. 4. Невелика вибірка (від 10 до 15) і наявність лише семи національностей не дозволяє виявити сталі тенденції, окрім однієї цілком безсумнівної: зростання кількості росіян. По-перше, і це головне: росіяни у складі політбюро ЦК в 1921 р. були представлені одним В. Леніним, що давало привід до здивованих запитань і навіть анекдотів. По-друге, цей орган влади поповнювався майже винятково представниками центральних відомств, в масі своїй — росіян.

На запитання про пов'язаність членів політбюро ЦК з власним народом доводиться відповідати негативно. Латись Я. Рудзутак не був пов'язаний з Латвією, так само як поляк С. Косіор — з Польщею, тобто державами, які перебували поза межами СРСР. Але й до Грузії у складі СРСР грузини Й. Сталін

* В. Шмідт — в 1928–1930 рр. заступник голови РНК і РПО.

або Г. Орджонікідзе не мали прямого стосунку, так само як вірмен А. Мікоян — до Вірменії. Це була справді інтернаціональна команда вищих керівників, яка дбала передусім про власний інтерес: залишатися на вершині влади якомога довше.

Таблиця 4

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК ВКП(б)⁶

Національність	Березень 1921 р.	Травень 1924 р.	Грудень 1928 р.	Грудень 1930 р.	Грудень 1935 р.	Грудень 1938 р.	Грудень 1939 р.
Всього членів політбюро ЦК	5	7	9	10	10	7	9
з них:							
росіяни	1	3	6	4	3	3	5
євреї	3	3	-	1	1	1	1
українці	-	-	1	1	2	1	1
грузини	1	1	1	2	2	1	1
вірмени	-	-	-	-	1	1	1
поляки	-	-	-	1	1	-	-
латиші	-	-	1	1	-	-	-

Тиранія Й. Сталіна тяжко відбилася на долі його найближчого оточення. Здійснювана партією свавільна влада над суспільством закономірно позначилася на самій партії, у тому числі її керівному ядрі. Але злигодні перших осіб у вищому союзному керівництві не йдуть у порівняння з трагічною долею членів політбюро ЦК КП(б)У. Незважаючи на те, що український субцентр являв собою клон союзного центру, і склад його ретельно добирався в Москві, він був зруйнований, як співалося в гімні більшовиків, «до основанья».

Прослідкуємо за тим, як складалася колективна доля членів політбюро ЦК КП(б)У у першій половині 30-х рр. (табл. 5).

Таблиця 5

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XI (червень 1930 р.) і XII (січень 1934 р.) партз'їздами⁷

Червень 1930 р.	Січень 1934 р.
1	2
1. С. Косіор	1. С. Косіор
2. В. Балицький	2. В. Балицький
3. Картвелішвілі	3. М. Демченко
4. Г. Петровський	4. В. Затонський
5. П. Постишев	5. Г. Петровський

1	2
6. Б. Семенов	6. П. Постишев
7. М. Скрипник	7. С. Саркісов
8. К. Сухомлин	8. К. Сухомлин
9. В. Чубар	9. М. Хатаєвич
10. М. Чувирін	10. В. Чубар
11. Й. Якір	11. М. Чувирін
	12. Й. Якір

Десь через місяць після того, як обране на XI з'їзді КП(б)У політбюро ЦК почало працювати, з його складу випав П. Постишев: Й. Сталін забрав його у власний секретаріат після XVI з'їзду ВКП(б). Вакансію заповнив другий секретар ЦК КП(б)У В. Строганов. В грудні 1930 р. Україну покинув Л. Картвелішвілі, щоб очолити Закавказький крайком ВКП(б). Його місце в політбюро ЦК зайняв Р. Терехов, переведений з посади секретаря Артемівського окрпарткому на посаду секретаря ЦК і першого секретаря Харківського міськкому КП(б)У.

У березні 1931 р. секретар Дніпропетровського окрпарткому Б. Семенов виїхав з Харкова, діставши призначення на посаду другого секретаря Середньозазійського бюро ЦК ВКП(б). Його місце зайняв нарком земельних справ УСРР М. Демченко. У червні ц.р. нарком внутрішніх справ УСРР і водночас голова ДПУ УСРР (з 1923 р.) В. Балицький був переведений в Москву на посаду заступника голови ОДПУ СРСР.

Восени 1932 р. Й. Сталін вирішив «зміцнити» українське керівництво, якому перестав довіряти, двома новими функціонерами — І. Акуловим і М. Хатаєвичем. Опинившись в Харкові, перший заступник ОДПУ СРСР І. Акулов був негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і введений до складу політбюро ЦК, після чого став працювати секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. М. Хатаєвич, який з 1928 р. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), після кооптації в члени ЦК і обрання в політбюро ЦК почав працювати другим секретарем ЦК, а в січні 1933 р. очолив Дніпропетровський обком партії.

Щоб поставити в кризовій ситуації український субцентр влади під прямий контроль своїх довірених осіб, Й. Сталін ініціював постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Згідно з нею В. Балицький і П. Постишев поверталися на постійну роботу в Україну, але не позбавлялися своїх посадових прерогатив союзного значення. Фактично же Балицький почав господарювати у Харкові з листопада 1932 р. на посаді особливоуповноваженого ОДПУ на Україні, залишаючись до липня 1934 р. заступником голови ОДПУ СРСР. Після своєї другої появи в Україні він був негайно обраний членом політбюро ЦК КП(б)У. Так само П. Постишев опинився на Україні вже в грудні 1932 р., щоб «допомогти» місцевим функціонерам здійснювати хлібозаготівлі. Негайно кооптований в члени ЦК КП(б)У і обраний членом політбюро ЦК, він зайняв посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але залишився до лютого 1934 р. на посаді секретаря ЦК

ВКП(б). Зрозуміло, що генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у присутності «другого першого секретаря», як називали Постишева, втратив весь свій вплив і став майже анекдотичною фігурою.

В лютому 1933 р. В. Строганов і Р. Терехов були звільнені від обов'язків членів політбюро ЦК КП(б)У і відкликані з України у розпорядження ЦК ВКП(б) як такі, що не виправдали довіри. Тоді ж нарком освіти М. Скрипник втратив свою посаду. Наркомосом став В. Затонський, якого негайно було обрано членом політбюро ЦК КП(б)У. Зацькований Постишевим М. Скрипник 7 липня 1933 р. заповдіяв собі смерть...

Остання зміна у цьому складі політбюро ЦК КП(б)У відбулася в листопаді 1933 р. У зв'язку з вибуттям з України І. Акулова, який був призначений на посаду Прокурора СРСР, членом політбюро ЦК КП(б)У став перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов.

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев заявив, що в українській партійній організації утворився націоналістичний ухил, який «почав змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні⁸.

Склад політбюро ЦК КП(б)У, що утворився після всіх карколомних подій 1930–1933 рр., був затверджений без персональних змін у січні 1934 р. пленумом Центрального комітету, обраним XII з'їздом КП(б)У.

Розглянемо тепер зміни, які відбувалися у складі політбюро ЦК КП(б)У в другій половині 30-х рр. Табл. 6 показує, що цей орган влади не пережив сталінських репресій.

Таблиця 6

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XII (січень 1934 р.), XIII (червень 1937 р.) і XIV (червень 1938 р.) партз'їздами⁹

Січень 1934 р.	Червень 1937 р.	Червень 1938 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор	1. М. Хрущов
2. В. Балицький	2. М. Гікало	2. М. Бурмистенко
3. М. Демченко	3. В. Затонський	3. Д. Коротченко
4. В. Затонський	4. С. Кудрявцев	4. С. Тимошенко
5. Г. Петровський	5. П. Любченко	5. О. Успенський
6. П. Постишев	6. Г. Петровський	6. О. Щербаков
7. С. Саркісов	7. М. Попов	
8. К. Сухомлин	8. Е. Прамнек	
9. М. Хатаєвич	9. К. Сухомлин	
10. В. Чубар	10. М. Хатаєвич	
11. М. Чуvirін	11. І. Шелехес	
12. Й. Якір		

П. Любченко, який з 1927 р. працював секретарем ЦК КП(б)У, в лютому 1933 р. був призначений першим заступником голови РНК УСРР. У квітні 1934 р. він став головою уряду і членом політбюро ЦК. Обидві посади звільнив для нього В. Чубар, відкликаний в Москву на постійну роботу.

Секретар Донецького обкому КП(б)У М. Чувирін теж покинув межі України, щоб працювати на маловпливовій посаді голови ЦК Ради профспілки робітників електропромисловості. Натомість травневий (1936 р.) пленум ЦК КП(б)У обрав членами ЦК секретаря ЦК КП(б)У М. Попова і заступника голови РНК УСРР І. Шелехеса.

У січні 1937 р. з України виїхав М. Демченко, якого було призначено на посаду першого заступника наркома землеробства СРСР. Членом політбюро ЦК був обраний замість нього перший секретар Київського обкому і міськкому партії С. Кудрявцев. В лютому ц.р. М. Гікало, який п'ять років очолював ЦК КП(б)У, був перекинутий з Мінська в Харків на посаду першого секретаря обкому, після чого кооптований до складу ЦК і обраний членом політбюро ЦК.

Знаменна подія сталася у березні 1937 р. Як говорилося в газетних повідомленнях, у зв'язку з обранням першим секретарем Куйбишевського (в Куйбишев була перейменована Самара) обкому ВКП(б) П. Постишев був увільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК КП(б)У. У свій час Г. Костюк присвятив цілий розділ однієї з своїх книг виявленню причин неласки і наступної загибелі П. Постишева¹⁰. Як це так, роздумував він, людина вірою і правдою служила Сталіну, прикладала нелюдські зусилля, щоб викоренити націоналістичні настрої в Україні, і аж раптом — така подія? Але то була звичайна, підтверджена десятками інших прикладів поведінка диктатора: відвести від себе звинувачення в репресіях, перекласти відповідальність на своїх підручних.

Участь Постишева поділив В. Балицький — права рука «другого першого секретаря» в організації репресій, що розгорнулися у величезних масштабах з моменту повторної появи їх обох в Україні наприкінці 1932 р. У травні 1937 р. Балицький одержав призначення очолити Управління НКВС по Далекосхідному краю, після чого був заарештований і розстріляний. Тоді ж був заарештований і 12 червня розстріляний Й. Якір.

Обраний XIII з'їздом КП(б)У Центральний комітет затвердив на своєму першому пленумі 3 червня 1937 р. майже той самий склад політбюро ЦК, який сформувався за період між з'їздами. Оскільки С. Саркісов перейшов з посади секретаря Донецького обкому КП(б)У на посаду начальника комбінату «Донбасвугілля», він був затверджений на цьому пленумі кандидатом в члени політбюро ЦК. Посаду, що звільнилася, віддали Е. Прамнеку. Від 1934 р. він працював першим секретарем Горьківського (Нижній Новгород був перейменований в Горькій) обкому ВКП(б), а в червні 1937 р. його перевели на ідентичну посаду в Донецьку область.

Починаючи з липня 1937 р. Україну, як і весь Радянський Союз, накрила хвиля репресій, яку в історіографії назвали Великим терором. Зі складу політбюро ЦК, який сформувався на XIII партз'їзді, уник смерті лише Г. Петров-

ський. Він поїхав у відрядження в Москву і мудро відсиджувався там, прикидаючись хворим, поки керівництво УРСР в Києві агонізувало.

У січні 1938 р. Сталін відкликав С. Косіора з України і призначив його на посаду заступника голови РНК СРСР. Незабаром він був репресований, як і В. Чубар, якого теж призначили на таку посаду у квітні 1934 р. Посаду виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У Сталін віддав М. Хрущову. Опинившись в Києві, той почав готувати новий з'їзд КП(б)У з метою регенерації командного складу української партійної організації.

XIV з'їзд КП(б)У відбувся у червні 1938 р. і затвердив політбюро ЦК у скороченому складі. У вересні ц.р. його склад поповнився головою Президії Верховної Ради УРСР Л. Корнійцем. Через місяць нарком внутрішніх справ О. Успенський перейшов на нелегальне становище, щоб уникнути репресій, але був затриманий (у квітні 1939 р. в Челябінській області) і розстріляний. Грудневий (1938 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив останню крапку в кадрових змінах. Пленум вивів Успенського зі складу політбюро ЦК і увільнив від обов'язків О. Щербакова. Той замінив М. Хрущова на його попередніх посадах першого секретаря Московського міськкому та обкому ЦК ВКП(б).

Динаміка національного складу членів політбюро ЦК КП(б)У за міжвоєнний період показана в таблиці 7. Можна бачити, що керівники України поділялися за національною ознакою на дві нерівні групи. Першу з них склали українці і росіяни. У кожному складі політбюро ЦК знаходилося по кілька представників цих національностей. Другу, цілком нечисленну групу склали одиничні представники шести національностей.

Таблиця 7

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК КП(б)У¹¹

Національність	Квітень 1923	Листопад 1927	Червень 1930	Січень 1934	Червень 1937
Всього членів політбюро ЦК	7	9	11	12	11
З них:					
росіяни	2	4	4	3	2
євреї	-	1	1	2	2
українці	3	4	4	5	5
грузини	-	-	1	-	-
вірмени	-	-	-	1	-
поляки	-	-	1	1	1
латиші	-	-	-	-	1
німці	1	-	-	-	-
болгари	1	-	-	-	-

Проміжне становище між обома групами займали четверо євреїв: Л. Каганович (виходець з села Кабани на Київщині), М. Хатаєвич (народився в Гомелі), І. Шелехес (родом з Москви) і Й. Якір (походив з Кишинєва).

Половина представників другої групи (Х. Раковський, Е. Квірінг, С. Косіор) і Л. Каганович були надіслані в Україну, щоб очолити її партійно-радянський центр. У Кремлі не бажали доручати цю відповідальну місію етнічним українцям. Одиначні представники двох національних груп (грузин Л. Картвелішвілі і вірмен С. Саркісов) походили з союзних республік, двоє інші (латиш Е. Прамнек і поляк С. Косіор) були вихідцями з регіонів, які входили в Російську імперію. Німець Е. Квірінг був родом з німецьких колоністів Поволжя. Чужоземцем виявився тільки болгарин Х. Раковський, за професією — революціонер-інтернаціоналіст.

Розглядаючи співвідношення між українцями і неукраїнцями у вищому керівництві, можна бачити, що українці завжди перебували в меншості. У 20-х рр. українці і росіяни були представлені в політбюро ЦК в однакових пропорціях, але з другої половини 30-х рр. представники титульної нації почали переважати.

Аналіз табл. 4 і 7 допомагає зрозуміти, що політичні репресії, в епіцентрі яких Україна перебувала в 30-х рр., не пов'язані з національним складом вищого партійного керівництва в Москві. Недоречно обтяжувати виною ті народи, представниками яких були функціонери, що планували і здійснювали репресії. Причини репресій пов'язувалися з необхідністю подолати опір радянських громадян комуністичному штурму. Можливість їх в пекельних масштабах була закладена статутною побудовою комуністичної партії, яка разом із створеними нею структурами стала внутрішнім кістяком суспільства. Але встановлення над суспільством диктатури нікому не забезпечувало в роки сталінщини особистої безпеки. Це засвідчила трагічна доля багатьох членів вищого керівництва ВКП(б) і особливо — КП(б)У.

¹ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 12. — С. 47.

² Див.: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. — С. 17–25.

³ Див.: *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — К., 1990. — С. 28–37.

⁴ *Кульчицький С.В.* Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. — Т. 3. — К., 2003. — С. 206.

⁵ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 222.

⁶ Розроблено за даними: *Кульчицький С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — К., 1990.

⁷ *Лоцицький Володимир.* Політбюро ЦК Компартії України: особи, стосунки. 1918–1991. — К., 2005. — С. 299–301.

⁸ *Постышев П.П.* В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35, 70.

⁹ *Лозицький Володимир*. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки 1918–1991. — С. 301–303.

¹⁰ *Костюк Григорій*. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. — К., 1995. — С. 307–321.

¹¹ Розроблено за даними: *Лозицький Володимир*. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. — К., 2005.